

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XVII-ik évf.

Május, Junius. 1882.

3-ik füzet.

ISTEN LÉTEZÉSÉNEK BIZONYÍTÁSA.*)

(Armstrong A. R. után.)

Felvett tárgyam bámulatba ejtő, a rendelkezésemre álló idő pedig szükre szabott. Nem is vesztegetem azért a szót arra, hogy vállalatom merész voltával mentetetődzem. Azt az állítást, hogy Isten létezik, ötven percz alatt feltenni és bebizonyítani úgy, hogy a kétkedő támadására lőrés ne maradjon, — erre bizonyára nem vállalkozhatom. De a közben, mialatt az óra kétszer üt, talán meg tudom mutatni azokat a főbb vonalakat, melyeken az én theismusom fölépült.

Mindenekelőtt egy százakra és az egész földre kiterjedt történelmi tényt veszek szemügyre. A vad ember minden mozgást, a melyet szemlél, akként értelmez, mint bizonyos akarat egyenes kifo-lyását. Ha egy kő, az évszaki esőzések folytán leválva, legördül a hegyoldalon, ebből a tüneményből ő azt következteti, hogy magában a kőben van a mozgást elhatározó ok. Ha a völgybe rohanó kő az ő társát vagy gyermekét megüti és megbénítja vagy ép agyon üti, roszakaratu erélyt tulajdonít annak és remegve esd bocsánatért, vagy varázs-szereket keres ellene, hogy máskor meg ne üsse. Ennyiből áll a nyers gyermekkorukat élő emberfajoknak vallása vagy philosophiája, akár Ázsia siktérein ezred évekkel ezelőtt, akár a déli tenger szigetein most. Ezt a durva hitformát fétisismus név alatt ismerjük.

De az emberi nem ifju kora halad elé s fiatalságának buzgal-mában megváltoztatja hitét s már nem úgy gondolja, hogy minden tuskónak és kőnek önhatározó ereje van, hanem inkább azt hiszi, hogy a természetben végbemenő mozgások minden csoportja vagy osztálya megett valamely uralkodó szellem létezik, mely azokat elhatározólag intézi. A hindu Rishi az égből aláhulló esőben azt a termékenyítő nedvet látta, mely az Indra által szabadon bocsátott sötét felhő-tehenek tögyeiből csepeg le. Hellász dalnoka az aegi tengeren

*) A „Brit és Külföldi Unitar. Társulat“ által 1881. márc. és apr. havában Londonban rendezett tiz felolvasás egyike.

a hullámok és habok ezerféle játékában Poseidon isten kezének működését ismerte fel, míg Aeolus a sokféle szelet a térek és városok kitisztítása végett zudította ki.

Az európai népek már rég elfelejtették gyermekkorukat, sőt fiatal korukon is túl vannak már. Immár az érett férfikor teljességében és erejében állanak s felhagytak a gyerekes dolgokkal. Az égbolt és a tenger istenei, a lombos berekben tovalebbenő vagy a patakokban uszkáló nymphák, mindezek nálunk már sem egyik sem másik valláshoz vagy filozófiához nem tartoznak. Csak annyit jegyzünk meg mindezekből, hogy az emberi gondolkodásmód ama két nagy fokozatának, a fetisizmusnak és a polytheizmusnak közös jellemvonása a volt, hogy minden, a természet mérhetetlen térein látott mozgás valamely öntudatos akarat egyenes következményének tartatott.

Számunkra, az új kor nemzedéke számára, teljesen új gondolkodásmódot teremtettek a physikai tudományok nagyszerű vívmányai. Mi új nyelvet beszélünk s elménk új módszert sajátított el. Tőlünk azt kívánják, hogy emelkedjünk fölébe a régiek és a vadak hű képzelgéseinek s teljesen új felfogási rendben kutassuk okait mindannak a sokféle növésnek és fogyásnak, gyarapodásnak és apadásnak, rezgésnek és szikrázásnak, melyek a világegyetem számtalan részecskéinek mozgásait teszik. Mi arra vagyunk hivatva, hogy kinyomozzuk a physika minden ágában a dolgok természetében gyökerező okok hosszú sorát és roppant mérvű összhangzását, melyeket tisztán physikai műszavakkal, minden vonatkozás nélkül az észre, értelemre és akaratra kell kifejezni. És annak a nagyszerű fejlődésnek, mely egy elképzelhetetlen messziségbe nyúló multtól le egészen a mai rendezett világegyetemig terjed, feltárása a legfenségesebb diorama, melyben valaha ember gyönyörködött.

Melyek tehát most a főbb és szélesebbkörű eszmék az ismereteknek újonnan hódított országaiban? Mindenek között a fő az okoknak szakaszokba sorozása, csoportokba osztályozása és foglalása, s az a bizonyosság, hogy hasonló előfeltételek szabályszerűleg hasonló következményekre vezetnek. Mi, modern nemzedék, tudjuk, hogy a vilányáramokban, a hydrogen és az oxygen atomainak összecusuzamlásában s olyatén határozott sorban és rendben való egymáshoz kapcsolódásában, hogy víz képződjék, — nincs semmi vakeset, hanem bizonyos módszer — egységhez való szigorú alkalmazkodás; és hogy semmiféle más folyamatból víz nem származik. Ezt és az ehhez hasonló ismereteket a *törvény* ismeretének nevezzük. És a modern is-

mereteknek első, már a hajdankorban sejtett, érintett, félig megfogott és ismét kisiklani engedett, de napjainkban örökre szilárdan és biztosan tartott jellemvonása az, hogy *törvény* hatja át a jelenségek mindenik csoportját, mindenütt. Így, mindazokon a helyeken, a hol víz van, a hasonló elemekből víz képződött. Mindazokon a helyeken, a hol protoplazma van, a hasonló elemekből protoplasma lett. Mindazokon a helyeken, a hol a protoplasmából állati szerkezet állott elé, a sejteknek sejteken való hasonló fölépülése állati szerkezetet eredményezett. Úgy, hogy a dolgokon végbemenő processusok egységekké vannak csoportosítva és az egész látható és tappintható világ megszámlálhatatlan processusbeli egységek közé osztható be, melyeket *törvények* nevezünk.

De tudósaink nem állottak meg a törvénynél. Tovább mentek, hogy nyomon kísérik a processusát annak a fejlődésnek, mely által a felnőtt fa, állat vagy ember a csirából nő; megmutatták, hogy bizonyos értelemben a tölgyfa a makkban, az oroszlán az oroszlán kölyökben, Shakespeare a csecsemőben benne van. Ezek mindenike táplálékot vett a környezetből és ezt a táplálékot természetének valamely eredeti, benne rejlő tendenciájának lefoglalta. Így hát nem csak egység van abban, miszerint minden makk megreped és az élő plumulát a termőföldbe pattantja, de van bizonyos erősen szerkesztett eszme-egység minden makk életpályáján keresztül, melynél fogva az állhatatosan halad tovább minden esztendőn át, a míg hatalmas fává növekedik. Hasonló egység fűzi össze az oroszlán kölyök minden napjait, míg az erdő királyává nővi ki magát. És hasonló egység hatja át Shakespearet a bölcsőtől a koporsóig, úgy hogy ő eleitől fogva, még minekelőtte Stratford városából eltávozott vagy az Avon vize látköréből eltűnt, egészen addig, míg a hírnév emléklapjára az ő örök-kétartó emlékének utolsó szavát írta, mindig az a Shakespeare Vilmos, senki más, a ki gyermekeveitől erőteljes ifjúkorig növekedvén, végre hatalmát késő százakra terjeszti ki; őt nem lehet összetéveszteni valamely más csecsemővel, Warwickshireben vagy más színészszel a színpadon, ő saját egyéniségének bélyegét mindig magán hordozza. Sőt a modern tudomány e fejlődési eszmét egy tétova nélkül vezető erő alatt még tovább viszi. Valamint a fa-, állat-, vagy ember-egyén, arasznyi életének kezdetétől végezetéig az eszme-egység elvét követi növéseben, akként követi minden bizonynyal a faj, valószínűleg a nem is (genus) talán az egész állat- és növényországban. Ezek egységkép egyeredetűek, egy eszme kifejezései, egy tenyészetnek a részei, melynek a valóságban ugyan roppant terjedelme és vál-

tozata van, de az eleintén hasonló csiráokban volt és csupán a környezetnek különböző módon való assimilatiója folytán különült el. Sőt a tudományos képzelet tovább is szokott menni s megelőzve a tudományos bizonyítékot — a mely szinte nem késedelmes — mind inkább-inkább hajlik affelé a bámulatos állítás felé, mely szerint nem csak a föld és ennek viselői élete, s nem csak a mi házi napunk keringő plánétákból álló kis családjával, hanem mindaz, sőt annál több, a mit a teleszkop a drága kövekkel behintett égbolton látmezejébe gyűjthet, kérelhetetlen törvény hatása folytán fejlődött ki egy őseredeti kezdetleges anyagból, a mely csillagokká és világokká különült el annyi idő alatt, melynek mértékében az évezrek csak egy ingalengést számitanak, de mindig az alakító erő egysége által kormányoztatva. Ebben, a fejlődés vagy evolutio tanában áll második nagyszerű eszméje a modern tudománynak, mely az egykor annyira különbözőnek, összefüggés nélkülinek látszott dolgokat osztatlan egészszé, egységgé fűzi, mintha valamennyien egy kinyomozhatatlan *Erő* volna odairva. De a modern tudománynak még egy más irányt adó fölfedezése a világegyetem minden látszólag különböző tevékenységét is valamely egyetlen erő kifejezésévé gyűjteni össze. Ez a fölfedezés a különböző erők előidézte mozgásoknak kölcsönös átváltozása és egyenértékűsége, az „erély megmaradásának“ nagyszerű törvénye. Nem szabad már többé az erélyeket illetőleg semmi lényeges ellenkezést vagy összeférhetetlenséget képzelnünk. Valamennyi erély egy mindent átható erélynek proteusi alakzata épen úgy, mint a francia és angol, a héber és chinai szavak, bár hangzásukra nézve oly különbözők, mint a skárlát gyapju és a csillagos hópelyhek szerkezetükre nézve, de mind ugyanazon eszmének a kifejezései. A meteorok a levegőn keresztül száguldván, megütődik a földre. Sebes röptü esésében feltartóztatott s erélye látszólag odalett. Ámde az a valóságban nem semmisült meg, hanem átváltozott amaz erélylyel pontosan egyenlő értékű meleggé és a kő alatt tényleg meglévő, kinyomozhatatlan erély csakis ruhát cserélt. Így, ha végig megyünk a nehézkedési, delejességi, vegyrokonsági változásokon, a hő, fény és villanyosság tüneményein, ellenállhatatlanul indittatunk annak fölismerésére, hogy mindezek egyek és ezek mindenikének egész roppant egymásra hatásában azon erő egysége van kifejezve, mely a minden-ség összes világait befedezi. Úgy, hogy a mi modern physikusainknak minden általánosítása: a törvény uralma, a fejlődés, az erély megmaradása, arra indit minket, hogy ismerjük el, miszerint a természetben működő Erő a maga legnagyobb és legkisebb tü-

neményeiben, nem lehet szétvált, vagy antagonistikus töredékekre darabolt, hanem abszolút egy, időn és téren keresztül.

De lássuk most, vajjon a hajdankori embertörzseknek csakugyan oly gyermekes észjárásuk volt-e, midőn minden tünemény mögött a k a r a t o t tételeztek fel, midőn az erő és erély nyilvánulásaiból egy öntudatos akarat szándékos működését olvasták ki. A formáról itélve, a melybe azt öltöztették, szó nélkül a volt, mert tuskóknak és köveknek nincs önelhatározó akaratuk, meg hát a szikla, folyó, hegy, tenger és levegő számára külön osztály istenek sem léteznek. De hát e lényeket tekintve, gyermekes gondolkodásuk volt-e? Nincs időnk most e tekintetben érvelésekre; azon felül a dolog nem is annyira argumentumnak való, mint inkább saját elménk tényleges és szükségképi működéseinek vizsgálására és egyszerű kinyilatkoztatására.

Nos, én részemről teljesen félreismerhetlen törvényt találok elmémben. Úgy hogy midőn a százszorszépre gondolok, mely megnyitja gyenge virágját a napsugarak előtt, vagy az aczéldarabra, mely a mágnes felé közeledik, vagy a hydrogen- és oxygenre, melyek a törvényszerű egyesülést követve, vízzé alakulnak, másként nem képzelhetem a valódi erőt, mely azt a mozgást okozza — akár hőnek, akár delejességnek, akár vegyrokonságnak nevezzék hatásmódját — mint rokonerőt azzal az erővel, melylyel karomat felemelem, szemeimet a lenyugvó napra irányítom, vagy utamon odább haladni iparkodom, melyet a k a r a t n a k nevezek.

Vannak bizonyos dolgok, melyeket azért hiszünk, mert nem tehetjük, hogy ne higgyük. Ez is azok közé tartozik. Hisszük, hogy kétszerkettő négy, nem matematikai bizonyítás után, mert ez fölötte nehéz, hanem mert nem tehetünk másként. És noha én soha meg nem próbáltam magamnak bizonyítani, de tudom, hogy az a két kettő négyet teszen itt és a távoli Siriusban is, most és az örökkévalóságon is keresztül; én mást gondolni nem bírok. Épen így, minthogy tudom hogy saját személyes tetteimet, ez egyedüli tüneményeket, melyek mögött az okot láthatom, akarat okozza, azért hát egyebet nem is gondolhatok, mint hogy az akarat okoz mindenféle más mozgást is, legyen az embertársam mozgása, midőn velem kezert szorít, vagy a százszorszép-szirom, a vonzott aczél, a sorakozott gáztömecek mozgása avagy a szeleké, melyek a zokogó erdőn átsüvöltenek, a meteoré, mely az égbolton keresztül lövel, az óriás napé, mely az egeknek legtávolabbi rejtekeiben kering. Ismétlem, mást nem gondolhatok.

De némelyek azt vitatják, hogy ez illusio; épen úgy, minthogy a külvilágtól nyert benyomásaim nem is egyebek illusionál. Mindemellett én mást nem gondolhatok. Azt mondják, hogy ennek oka a gon-

dolkodási műszer nem elég világos és nem elég tiszta használatából ered. De bármint kísértsem is meg, hogy az ők szemeivel lássak, mindig kényszerítve vagyok a vádat visszaautasítani és azt mondani, hogy a kik úgy gondolkoznak, hogy az öntudatlan anyagban székelhet az ok, vagy mint némelyek vélekednek: hogy az oknak már maga az eszméje is nem tudományos gondolkodás okozta illusio, hogy ezek hibáznak műszereiknek világos, tiszta kezelésében, nem én; és hogy a hol a gondolkodás szabatos, az elme igaz önönmagához, ott az anyag minden mozgása megett a kosmoson végig, az elme felismeri, hogy az egyedüli, magában létező, emberi nyelven *akarataknak* nevezett erő van, a melynek minden más ugynevezett erők csak más-más kifejezései, alkalmi formái.

Akarat van tehát jelen a hullámok mozgása megett a vizeken, a megsárgult falevelek vagy a hó hullásánál, az égbolton átvonuló hold útazásánál. Erre a következtetésre épen elmém constitutiojának erejénél fogva jutok. Valóságos philosophiai hűtlenség volna részemről e constitutio ellen fellázadni.

Igy tehát megegyezünk a fétisistákkal és a polytheistákkal abban, hogy az akarat az egyedüli erő, mely a tünemények mögött rejlik s jóllehet különböző, egymásra átváltozó erők különböző formáit ölti fel, de ezek mindenikének a lényege akarat. De az egyik legfőbb különbség közöttünk és minden hajdankoriak között, melynél fogva theismusunk nemcsak India és Görögország polytheismusát, hanem a héber próféták fokozatosan felülkerekedő monotheismusát is túlhaladja, im ez. Nekünk jutott először a szerencse bepillantani a dolgok hatalmas irányu rendszerébe. Mi vagyunk az elsők, kik a minden időkort és az egész világtér átható egységes voltát észre vesszük. Ránk nézve a tünemények mögötti akarat egy fenséges, legfőbb *Egység*, a kinek kiterjedése időben és térben képzeletünk korlátai közé teljességgel be nem fogható; a kinek változatlan, szakadatlan állhatatossága és szilárdsága befedezi a világegyetem minden országát a maga legapróbb részleteiben — az atomok kapcsolatában — szintúgy, mint a napoknak és csillagoknak pályájokon való odább lendítésében. Így tehát a monotheismus csak most ért igazi érettségének időszakához. Az emberi gondolkodás hosszú történelmében most kezdjük némileg felfogni először a minden létezőt átható egységet. Idáig lehetséges volt, hogy gondolkozó emberek az Istenfogalomban a szeszélynek, tervváltoztatásoknak adjanak helyet; Istenről oly képzeteket alkossanak, miszerént ő teremt és megbánja, hogy teremtett, áld és megbánja, hogy áldott,átkoz és meg-

bánja, hogy átkozott; hogy ő az iránta ellenséges erővel czivakodik, s félig legyőzve, összeszedi erejét; valamely czéljában meggáttatva, módosít rajta s követi ezt a módosított czélt, mint másodszorban a legjobbat. Ma már tisztultabb képzetünk van az egyetemes, örökkévaló Egységről; a létező dolgok egymás közötti kapcsolatáról és egyensúlyozásáról egy, a többiekkel kölcsönös összeköttetésben álló erő által; a kifejlés, végnélküli fejlődés folytonos haladásáról évszázakon át, évezreken innen és túl. És így végre mindezek megett az Isten, az Akaraterő fogalma is az egységnek arra a magasztosságára emelkedik föl, a melyre ezelőtt föl nem juthatott, és nemcsak az *akarát*, hanem a mindent felölelő és folyton működő *értelme* és a mindig előrehaladó *czél* is, csakis a hatalmas Isten-eszmét támogatják, mely lelkünket eltölti. Mi úgy fogjuk fel Istent, mint véghetetlen Iggyet, örökkévaló, czéllal működő Erőt, a kitől függ, a kitől származik minden tünemény, melyeknek sora a térben, folyama az időben nincs határok közé szorítva.

Idáig úgy tetszik nekem, hogy a legújabb tudomány, a maga legtágasabb értelmében jól felfogva, annak az Istennek megismerésére utal, a kit a vallás követel. Az evolutio új tana kiútasítja az érdemtelen isteneket a Pantheonokból, magába temeti az izraelita kozmogoniák mythicus istenét. De az Örökkévalót oly parancsoló erővel követeli, minővel az előbbeni tudományos elméletek Istent mindig követelték. A régi theológiának szüksége volt egy teremtőre, a ki kezdetben a világ gépezetét megindítsa és felhúzza e roppant óraművet; aztán hadd menjen Ő alunni, csupán azokban a felmerülő pillanatokban ébredjen meg és emelje fel hatalmas kezét, a midőn szükség volt beavatkozására, — mely beavatkozások közül a legutolsó ezelőtt tizennyolcz száz esztendővel volt. Az új theologia örömet fogadván az evolutiót, a fejlődés nagyszerű tanát a maga philosophiájába, a legfőbb, örökkévaló Fejlesztő megismerésére vezet, kiből az isten tiszteletteljes félelmet gerjesztő neve sokkal tágasabb értelmet nyer, mint a letűnt philosophiák akármely rendszerében.

Jónak láttam jelezni a tőlem kitelhető érthetőséggel, hogy értelmezem én a modern tudományt, mint kijelentést. Mindazonáltal bizonyos, hogy igen sokan nem így értelmezik. Sokak előtt az atheismus ellenségének látszik; úgy tűnik fel, mint az az ember, a ki a templomon kívül jár s beszédében nincs semmi égi hang. Sőt még azokra nézve is, a kik Istent a tudomány abc-jének sorai között olvashatják, ez a róla való kijelentés hideg és gépies. Az alkothat theisticus philosophiát, de nem gerjeszthet égi tüzzel Istenben való hitet.

Isten az örökkévaló Ok; még ha philosophiánkat mindig oly magasra hangolva tarthatnók is, hogy Felőle ekként bizonyosak legyünk, ez még nem fogja bennünk az erkölcsi életet és a vallást, mint élő erőt, fenntartani. Megismerhetjük-e Istent közelebből? Nekünk nemcsak *bizonyítani* kell Isten létezését, még ha bizonyításunk mindig kielégítene is, — nekünk Őt *éreznünk* kell.

Forduljunk el tehát egészen a külvilág panorámájától s tekintsünk saját keblünkbe. Vajjon az élet bennünk csupán növekedésben áll-e, mint a növényeknél? Nem, hanem küzdelemből is. Mindennap harcot vivünk. Mindennap vesztesek vagy győztesek vagyunk. A harcot bennünk két erő vívja, melyet igazságosság-nak (Righteousness) és bűn-nek nevezünk.

Mely tényeket foglal egybe e szó: lelkiismeret? Ennek történetét nyomon kísérni nem szükség; egyszerűen akként tekintjük a dolgot, a mint van. Ha egy cselekedtet, egy csalást, erőszakos vagy igazságtalan tettet látok, egy önkénytelen, parancsoló tiltakozás támad bensőmben. Ha visszarettenek önfeláldozástól, lemondástól, buzdító intés szólal meg lelkemben. Ha engedtem a szenvedélynek, szívembe egy valahonnan jövő feddés fulánkja szúr, mely elől ki nem térhetek. Ha ellentállottam a gonosz készletéseknek, azokat magamból kiteptem és a jónak cselekvésére határoztam magamat, jóváhagyó szózat zendül meg lelkemben. E benső megszólalások nem enyémek, máshonnan és véletlen jönnek hozzám. Ezek saját szenvedélyeim folyamát feltartóztatják, vagy növelik és erejéhez indokkal járulnak. Ezek nem enyémek, hanem hozzám intézett szózatok. Nemcsak a száj tud beszélni, hanem a hol egy gondolat, vagy érzelemszakra elméről-elmére cikázik át, ott igazi beszélés van. És e benyomásoknál, melyeket lelkiismeretnek nevezünk, a beszélésnek minden jegye felfedezhető. A parancsolás, tiltás, helyeslés, feddés oly erősen magukon viselik valamely rajtuk kívül állóval való közlekedés jegyét, hogy azokat minden korban *ekként* értelmezték. Mindig érezték, hogy ezekben egy törvény van kimondva, melynek a szentesítést nem ember adta. Ki adta tehát? Némelyek azt törekedtek kimutatni, hogy azoknak tekintélyt csakis a sok nemzedék jóváhagyása folytán megerősödött emberi társaság tekintélye kölcsönzött. De az, a kit a lelkiismeret mardos, a kiből a vidám lelkiismeret éneke szól, vaj' nem tudja-e, hogy az egy, az embernél magasabb forrástól származik? Kitől tehát? Ellenállhatatlan késztetés azt feleli: „Istentől.“

De az ellenállhatatlan késztetés észszerűtlen lehet. Észszerű hy-

pothesis-e, hogy az Isten magát az ember lelkiismeretében tényleg kinyilatkoztatja?

Forduljunk vissza Istenhez, a ki nek felfogására épen most vezettetünk. Minő felfogásunk volt róla, a míg csupán külső tünetnyek között mozogtunk? Ugy fogtuk fel Őt, mint egy minden időben és az egész térben működő, mindenre kiterjedő akaratot és mint oly akaratot, a kinek örökkévaló célja van, a mely felé minden dolog fejlődési menetét vezette. De ha az Isten valóban ily Akarat és Cél, akkor hatását magunk körül is mindig és mindenütt éreznünk kell, minthogy átjárja a levegőt, melyet beszívunk, vagy a világságot, mely minket dicsfényében fűrészt. A körülöttünk levő világ minden részecskéjére, testünknek, mint külső embernek, minden tömecsére, mindig folyvást hat ez az erő, a melyet Istennek nevezünk. Valóban különös, ha Őt a belső emberben semmiképpen fel nem fogtuk! A levegőt, melyet körben szaladó vérünk gazdagítására beszívunk, érezzük és felismerjük, a mint hajfürteinket homlokunkon felemeli vagy felhevült arcunkat verdesi. De az isten közelebb van hozzánk a levegőnél. A fényt, mely a világ csodáit előttünk láthatóvá teszi, érezzük és felismerjük a mint első sugarai a szendert szeminkből kicsókolják, vagy déli dagályakor ragyogása szeminket kápráztatja. De az Isten közelebb van hozzánk a fénynél. Hogyan lehetne hát, hogy az Isten öntudatunkra hatást ne gyakoroljon? És az Isten, a mint a tudomány értésünkre adta, nem csupán hathatós Erő, hanem örökkévaló Cél is. Azonban nekünk, a kiknek szabad akarata van saját tetszésünk szerint cselekedni, szabadoknak kell lennünk ennél fogva ama szent cél kedvére vagy ellenére cselekedni is. Hogyan lehetne tehát, hogy az a Cél reánk ne hasson, bennünket a maga előmozdítására ne ösztönözzön és késleltetésétől vissza ne tartson? Szabad akarattal valóban fel vagyunk ruházva; de ki képzelhetné, hogy az Isten, a ki lényünket betölti, a ki közelebb van hozzánk bármelyik barátunknál, a ki az igazi légkör, a melyben élünk és mozgunk, az erő-oczeán, mely által vagyunk és megmaradunk, ki képzelhetné, hogy sz Isten folyvást ne unszoljon minket az ő örökkévaló céljára oly beszéd által, melynek hangjai lelkünk legbelsejének rugóit érintik?

Nemcsak észszerű tehát az a felfogás, hogy az az ünnepélyes és szünteleni parancsolás vagy tiltás, melyet lelkiismeretnek nevezünk, a maga valóságában az Isten szózata, az örökkévaló Oké, ki a maga örökkévaló céljára serkent, de megengedve, hogy Isten körülöttünk van, hogy van egy örökkévaló cél, a melyet előmozdithatunk vagy

hátráltathatunk, bizonyára a hihetetlenel volna határos, hogy Ő akaratát velünk ekként meg ne ismertesse. Így tehát a lelkiismeret által tudomására jutunk annak, hogy az, a mire a lelkiismeret serkent s a mit igazságosságnak nevezünk, maga is része, részecskéje azon legfőbb Czélnek, mely felé az Isten akarata a világegyetemet folyvást vezeti; és tudomással bírván azon ünnepélyes szentesítésekről, melyekkel Isten bennünk az igazságosságot őrzi, az Istennek fentebb talált jegyeihez (akarat, értelem, czél) az igazságosság jellemző jegyét is hozzáadhatjuk.

De az istenről való fogalmunk még így sem teljes; sőt annyira sem teljes, a mennyire emberi tehetségeink megengedik. Az Ő szentsége és bennünk igazságot követelő volta valóban alkalmas arra, hogy minket tiszteletteljes félelemmel töltsön el. Szenvedélyünk lecsillapul, bűnünk megszegyenül, de a vallás eleven zsarátnoka és világossága még nincs meg. Megismerhetjük-e Istent még közelebről?

Egyik jelesünknek — a ki szószerűt a spirituális philosophia legcsodálatosabb gyűhelyévé tette az egész országban — legközelebről kiadott egyházi beszédeiben van egy hely, a melylyel — az ő hír-neve és iránta való mély tisztöletem mellett is — ha értelmét helyesen fogtam fel, egyetérteni nem tudok. Dr. Martineautól idézek tiszteletteljesen s az idézett helyet némi tartózkodással bírálom meg; de idézem azt, mert alkalmas kiindulási pontot szolgáltat nekem a harmadik nagyszerű módszer megmutatására, a mely által, azt tartom, az ember megismerheti Istent.

Dr. Martineau a következő szavakat mondja: „Az egek hirdetik Isten *dicsőségét* s az ég boltozatja *kezeinek munkáját* mutatja“. „De a csillagok hidegek s nem sugározzák a szeretet sugarait; pályafutásuk szakadatlan s nem felelnek szenvedélyünk, éritéseink és imáinkra; az égür, a melyben keringenek csendes és néma, mint a vadon, akár nyugodt és tiszta a mi kedélyünk, akár a legvadabb bűn háborgásával hánykódó.“ *)

Nos, nekem és meg vagyok győződve sok másoknak, a *dicsőség* és az Ő *kezeinek munkája* nem egyedüli izenetei az egeknek és az égboltnak. A csillagok nem hidegek; ezek igenis sugározzák a szeretet átható sugarait. Folytonos keringésök szemléletében szenvedélyeink enyhületet, imáink feleletet találnak. Az éjféli égbolt nesztelen, csendes térei égi hármóniába olvadnak a mi nyugodt és tiszta kedélyünkkel; s a kedélyállapotot, mely elébb a bűn özönében hánykódott, lecsillapítják s az Istennel való néma, de bizonyos közleke-

*) Gondolat Órái, II. kt. 214. l.

désre hangolják. Más dicsőség az, melyet az egek hirdetnek, mint a mérhetetlenség és hatalom dicsősége; ezek sioni énekeket énekelnek az epedő szívnek; és az égen szétszórt csillagok, melyekről a hajdani próféták azt költötték, hogy Isten angyalainak seregei, igazán az Ő fénylő hírnökökből álló phalanxa és e hírnökök jó ujságokat hordanak egy végnélküli békéről és szeretetről azokba a keblekbe, melyeket a csüggedés, a szenvedély vagy a fájó kétely szállott meg. Óhajtom fentartani, hogy a mi szép és magasztos a természetben — és mindezek között a csillagos ég a legelső mintakép — meggyőző erővel utal egy bennünk levő más és magasabb tehetségre, mint ama hatós és akarattal bíró ok követelése, mely, a mint láttuk, elménk szülöttje. Ezek a dolgok a magok nyelvökön beszélnek nekünk a *szeretetről*, mely megettök van. Ezt a nyelvet mi nem tudjuk a tiszta ész kifejezéseire lefordítani, de annak, a kinek szól, épp oly meggyőző erejű, mint a formális logika legszigorubb syllogismusa.

A ki azt mondja — mint oly sokan — hogy az ész testies természetű és azt ajánlja, hogy ne adjunk hitelt a tiszta ész bizonyítékainak, vagy adjunk hitelt az ész által megczáfolt állítmányoknak, az az emberbe oltott tehetségek ellen lázad fel és meghazudtolja Istent. De nem kevésbé borzasztó lázadás a természet igazságossága ellen, mely által egyedül ismerhetjük meg az igazságot annyira, mennyire azt kívánni tőlünk, hogy kételkedjünk azon bizonyítékokban, melyekkel a kellemes és magasztos dolgok, minden logikát tuhaladva, tanuskodnak az örök Szeretetről. A csipke-rózsa bimbójának vagy az árnyékos völgyben csörgedező pataknak szózata; a hegycsúcsé, mely hóval fedett tetejéről a leáldozó nap fényét rózsaszinben veri vissza; a felhőké, melyek a nagy földteke ágyának menyezetét képezik; a hallgatag csillagoké, melyek éjjel egymással társalognak; a kis madárkáké, melyek énekekkel a levegőt megreszkettetik, s ama hatalmas zenéé, melynek hangjai zokognak, hullámai megáradnak és recseggve terjednek végig a székes egyház épületszárnyain, — mindezeknek a szózata a felébredt emberi szívnek azt viszi tudomásul, hogy szeretet a törvény, mely által minden dolgok mozognak, érverése a mindent uraló Akaratnak, módszere a tért és időt összetartó Célnek, szövete annak az igazságosságnak, melyhez az örökkévaló Cél az erő-összeget idomítja.

Mindaz, a mi isteni szépsége, vagy égi nagyszerűsége által szeminkben és füleinkben át a legfelségesebb üzeneteket hozza nekünk, megannyi nyelv, melynélfogva egy láthatatlan, kitartó, mindent átható, ellenőrző Szeretet magát legbensőbb öntudatunknak kinyilat-

ja. Szenvedélyünk hirtelen lecsillapul. Reszketeg gyöngeségünk pillanatot alatt erősségre változik át. Csalódásunk fulánk-szurását rejtélyes békecsók hegyesíti be. Megátalkodott fájdalomunk idegenszerű elégedettségbe olvad át. Kínzó kétségünk nyugodt bizalommal alakul. E bennünk végbemenő változásokat semmiféle logikával sem igazolhatjuk. Ha valaki azt mondja, hogy azok észszerűtlenek, mi nem bizonyíthatjuk be, hogy ésszerűek. Mi csupán azt tudjuk, hogy bennünk végbemennék és azt, a mi végbeviszi, nem gondolhatjuk semmi másnak, mint a csupa *Szeretetnek*. És ennek a Szeretetnek bármi legyen is az, azok, a kik azt érezték, Isten nevét adják.

Azonban, ámbár igazán csodálatosan és szépen prédikál nekünk a természet kellemes látványjaiban és gyönyörteljes hangzataiban, nem szükség, hogy az ember mindig a külső természet látványaira és hangjaira bizza az ő titkos szellemének magával az Istennel való közlekedését. Néha az Isten jelenlétének teljessége árasztja el lelkünket (kétségkívül gyakori jelenség a szenteknél, de ritka a közönséges embereknél) minden általunk felfedezhető ok nélkül, csupán a szellem akaratóból, mely minket ekként meglátogat. Ha az ilyen látogatás nálunk ritka s akkor is tűnékeny, mi tétovázhatnánk úgy nyilatkozni, hogy ekkor Isten jön velünk közlekedni. De a bölcsék és szentek, a patriarchák és a próféták tanubizonysága és a Jézusé, kinek lelke az igazság fellegvára volt, erősíti, hogy őket ekként Isten meglátogatta, és hogy minden ilyen társalgás után a belső ember crejében megújnodva érezték magukat. És a midőn mi e tapasztalatok mellett is azt kérdezzük: honnan van ez a közlekedés, mely minket új emberekké teremt, ellenállhatatlan késztetés azt feleli: „Istentől.“

De az ellenállhatatlan késztetésben csatlakozhatunk. Lehet, hogy az észnek ellentmond, az ész pedig nem hazudhat. Összhangban áll-e ez a késztetés az észszel? Észszerű hypothesis-e, hogy Isten az ő szeretetét egyenesen a mi lelkünkbe önti, úgy, hogy azt érezhetjük, és megismerhetjük?

Isten az a név, melyet azon mindent átható Akaratnak adtunk, mely a dolgok összegét az örök cél felé mozgatja; valamint az az Akarat, mely az embert az ő igazságos céljára unszolja az által a szózat által, a melyet lelkiismeretnek nevezünk. De bármilyen ellenkezés legyen az ember és az Isten között, a midőn az ember lelkiismerete ellenére cselekszik és hátráltatja az örök célt: egy oly Isten, a ki igazi forrása minden létezőnek, nem lehet más viszonyban a világegyetemhez, mely az ő teremtménye, mint abban, melyet a tö-

kéletes összhang feltételez; és így kell hogy e viszony az ő érző teremtményei iránt is tökéletes szeretetben nyilvánuljon. Senki sem képzelheti az istent olyannak, a ki mindig oly teremtményt akar létrehozni, a melyet nem szerethet. Csakis a szeretetet lehet gondolni annak az egyedüli indító oknak, mely arra készíti az isteni akaratot, hogy teremtsen. És kell, hogy szeretet legyen az örökkévaló Akaratnak mozgató jelleme, az ő irántunk és minden erkölcsi lény iránt való viszonyának elve, indító oka tevékenységének az ő örökké való erélyének országán át.

De ha az Isten szeretet, akkor a Szeretet mindenütt és mindig hathatós, áthat a nyári légen, rezg az anyag tömegeiben, átjárja lényét a teremtményeknek, melyeket az Isten mindig működő erélye tart fenn. A Szeretet közelebb simul hozzánk a levegőnél és közvetlenebbül hat ránk a melegségnél. De a levegőt érezzük homlokunk körül és a jóltevő meleg átjárja testünket. Miként lehetne hát, hogy a Szeretetnek öntudatunkban való kinyilatkoztatására egyes módja ne legyen? Tegyétek csak egyszer megfoghatóvá, hogy a Szeretet a létezésnek mozgató elve és ekkor megfoghatatlanná válik az, hogy a Szeretet, mely körülöttünk mindenütt enyeg, lelkünkbe hatni és örvendeztető jelenlétéről értesíteni ne tudjon.

De szerethet-e engem az Isten — kérdi a szegény ember — engem, a ki csak egy porszem vagyok az ő határtalan világának fölületén? Isten küldi a napfényt, mely hajadon villog; Ő mozgatja véredet tested csatornáin keresztül; Ő érlel meg minden egyes gabona szemet, mely eledelül fog szolgálni. Ő festi meg a liliomot, táplálja a hollót, tarja fenn a gyöngye verebet. Mindezt, a mint láttuk, a legszigorubb tudományossággal tudjuk. Miért ne fürösztene tehát Ő téged az ő szépséges szeretetében, téged és minden teremtménytársad a roppant kosmoson végig?

Azt tartom tehát — és ezek képezik az én theismusomnak alapját, Isten létezéséről való bizonyításomnak, melyre felhiva voltam, támaszait, — azt tartom mondom, hogy három különböző tehetségünk által, hacsak ezekben bizni akarunk, megismerhetjük Istent a tudás félremagyarázhatatlan bizonyosságával. Először: elménk ama törvénye által, mely az akaratnak, mint minden tünemény alapokának, megkövetelésére indít. Másodszor és világosabban: az Ő félreismerhetlen szózata által, midőn az erkölcsi törvényt nekünk kinyilatkoztatja. Harmadszor és mindannyi közt a legbensőbbben: az Ő szeretetének kijelentése által a szemeinkre és füleinkre ható szépben és magasztosban, vagy közvetlenül a szentléleknek hozzánk intézett világos beszédében.

Természetes lenne már most áttérni az imádság tárgyalására, az Isten és ember közötti közlekedésnek eme legmagasztosabb formájára, a mely mindig meghozza a maga áldott biztosítását Isten jelenlétéről és jóltevő hatalmáról. De ez, igen helyesen, egy más felolvasó és felolvasás számára tartatott fenn. Ennekokáért, mielőtt végeznék, említést teszek egy-két zavarról, melyek az emberek elméjét megnyügözik és az az Istenben való hit szabad befogadását gátolják.

Vita tárgyát képezi azon a gyakran szenvedélyesen vitatott kérdés: vajjon az Isten személy-e vagy nem? Hisz-e egy *személyes* Istenben? — ez a kérdés, melylyel a theistát szünet nélkül szembe állítják.

Strauss azt vitatta, hogy személyes Isten nem létezhetik, mert miután már az egész tér be van töltve csillagokkal és étherrel, számára sehol sincsen hely. Ez minden atheisticus érvek közt a legdurvább. Mások azt vitatják, hogy Isten nem lehet személyes, mert e szó: „személy“ a határok közé szorítás fogalmát is egyesíti magában, Nos, ha egyesíti, akkor Isten nem személyes. De mindez csupán a szavakkal való játék. Részemről a midőn a személy szót hallom, én ez alatt semmi szükségképpi határolást nem értek.

De én mitsem gondolok a szóval; én csupán a tényt tekintem: és ha az Isten nem személyes, ekkor nem kevesebb sőt több annál. A dolog, melyre én sulyt fektetek ez, hogy az Istenben megvannak azok a megfelelő tehetségek, a melyeket magunkban akarathoz, értelemhez és szeretethez nevezünk. Igaz, hogy ezek mindenképpen egyenként véve, miként mindennapi tapasztalatunk mutatja, szoros határolt. Az akarathoz fáradtságos erőfeszítést kell kifejteni az akadályllyal szemben. Az értelem csak igyekvő munka árán szereshet fokozatos ismereteket. A szeretet, ha vágyai meghiusúlnak, fájó érzettel vegyül. De e tapasztalatok nem tartoznak magoknak a tehetségeknek lényegéhez, hanem azokkal az állapotokkal való társulásukhoz, melyek között az ember a világon van. Maga-magában az akarat tökéletes kivitellet egyesülhet; az értelem eleitől fogva felölleheti minden létező dolog ismeretét, és lehet, hogy a szeretet sohasem ismer vágyat vagy fájdalmat, mivelhogy szünteleni és teljes élvezet. Felfogásunk szerint ezek a dolgok az Istenben ez utóbbi módon vannak. És így mi nem bánjuk, hivat őt személynek, legfőbb személynek, a mint tetszik.

Hasonlóképpen, némelyek nyugtalanzkodnak e hosszú szó fölött: „anthropomorphicus“=emberalakú. Teljesen igazán mondja Goethe, hogy az ember sohasem tudja, hogy ő milyen anthropomorphicus, hogy

mennyire beviszi az ő saját jellegét az ő Isten-eszméjébe. De az csak azt jelenti, hogy mi az Isten természetében csakis azokat az elemeket tudjuk felfogni, a melyekről saját természetünk némi fogalmat nyújt. Egy józaneszű és tiszteletreméltó ember sem akarja elvitatni, hogy Istenben oly mélységek és magasságok vannak, a melyeknek teljes megismerésétől tehetségeink korlátoltsága minket merőben elzár. De ez nem áll utjában annak, hogy Benne felismerjük az oly elemeket, melyek bennünk is csekély mértékben meg vannak. Arnold Máttyás nevétségessé teszi azt a felfogást, mely szerint az Isten „a világegyetem erkölcsi kormányzója“, azzal a finom, de hetyke vigsággal, a mely „A három Lord Shaftesbury“ czimű művén előmlik. De azok, a kik olyan kifejezéseket használnak, ne akarják a Legfőbbbet India vagy Canada kormányzó-tábornokának hivatali jelvényével díszíteni föl. A kormányzóság a maga lényegében nem foglal semmi határokat és olyan megszorító föltételeket, minők az emberi kormányzókat körülhálózzák. És maga e nagy szó: „erkölcsi“, jöllehet nálunk küzdelemmel, nehézséggel és hadi záloggal kibonthatatlanul össze van kötve, a maga lényegében csupán arra a jobb választásra vonatkozik, melyet felfogásunk szerint az isteni lény mindig biztosabban tesz, mint a mily biztosan mutat az iránytű az éjszaki földszarkra. A szólam nem költői és nélkülözi az Izrael prófétái által használt szólalomoknak bámulatosan alkalmas voltát, de magában véve teljesen védhető és helyes.

Igaz, hogy mi az Istenre vonatkozólag csak emberi szólalásokat használhatunk. Mi nem követeljük, hogy azok az Ő kinyomozhatatlan lényében levő elemeket teljesen fődözzék. De emberek lévén, emberek módjára kell beszélünk és a vallás nyelve ki fogja fejezni azt az igazságot, mely a dolgok szívében fekszik annyira, a mennyire azt tehetségeinkkel felfoghatjuk.

És most végezetre, miután törekedtem megmondani az egyszerű megismerhető igazságot Istenről, megtenni róla a legteljesebb bizonyosságot, a melyet tehetünk anélkül, hogy az emberi nem ama kimagasló mestereihez fordulnánk, a kik Őt tisztán megismerték és kinyilatkoztatták oly hatalommal mely a közönséges embereknek adottat messze túlhaladja, — élénk örömmel fordulunk azokhoz a hatalmas nyilatkozatokhoz, melyek százakon keresztül hozzánk jutottak és az Istenben való hitet a vallásos közöny legérzékletlenebb korszakaiban, a theologiai villongások leghevesebb napjaiban is eleven-ségben tartották. Mellőzve ezúttal minden másokat — Mózeset, a ki hübéri hűséget követel az igazságos Isten iránt, és az ő nagy utó-

dait: Ezsaiás és a Zsoltárirót, Zoroastert, ki Bactria távoli síkjain hirdette az Istent, ki az áldott világosságban jelképére lett, — megállunk, hogy hallgassunk annak szavára, ki pór-öltönyben, a galilei tó partjain nyiló lilomok után lehajolva vagy Jéruzsálem poros utczáin fáradtan járva, Istent az emberi nem *atyjának* jelentette ki oly nyomatékkal és tüzzel, minőt emberi ajkakról származott szavak soha nem hallattak. Az a híres keresztény tan, az Isten atyasága, mindazzal, a mit a gyöngéd gondoskodásból, a böles igazgatásból, a meghitt és vidám közösségből, az őt szeretők számára készített csodálatos dolgokból magában foglal, — vajjon elavult, hatástalan elkopott — valami-e? Vajjon a fényes keleti képzelődésnek költeménye-e, vagy pedig életerős, maradandó, az igazság szívéig ható mindörökké?

Igenis, ez életerős, maradandó, az igazság szívéig ható mindörökké.

Hogy az Isten atya, az kétségkívül azt teszi, hogy anthropomorphicus is. Ez emberi szólam, mely kifejezni akarja a dicső kibeszélhetetlent, de azért nem kevésbé igaz. Az emberi atyák valóban nagyon gyarló, véges teremtmények, a mint őket ismerjük. De az igazi atyaság fogalmának lényeges jegyei — böles, pártfogó, előre gondoló, gyöngéd, szerető, erőtéljes gondviselés — mind olyanok, a melyek fokozataikban a végtelenségig terjeszkedhetnek. Ha már erre a képletes elnevezésre, mely még egy hajdani zoltárirótól származik, sőt a pogány mythologiákban is előfordul, a Krisztus illetett *geniusa* nyomta rá bélyegét és örökre forgalomba hozta, az a legigazabb jelkép volt, mely Istennek az emberhez való viszonyát kifejezhette. Mert abban az időben és az alatt az éghajlat alatt az anyaságnak teljes, áldott szépsége és szent volta még nem volt felismerve és az anyák sem emelkedtek volt az emberi tiszteletben őket megillető rangjokra. És így felsoroltuk mindazokat az igazi jegyeket, melyeket e felolvasás első részében szorgalmasan törekedtünk felkeresni és befoglalni a mi philosophiailag törvényesített „bizonyításunkba“, úgy mint: végtelen értelem által irányzott minddnható Akarat, mely a mindent átható szeretet módszere által minden igazságnak a véghezvitelére munkál — az Istennek, mondom, e jegyeit egyen-egyen előadtam és megelevenítettem, hogy felfoghassák mindazok, a kiknek van fülök, hogy halljanak, midőn Jézus félredobta e régi, szigoru vagy félelmetes neveket: Ur, Szent, az emliteni megtiltott Jahve, és naponta megnyerő hangon beszélt a Legfőbbbről, mint a mi Atyánkról, ki a menyben van:

„Mi atyánk, ki vagy a menyben“. Még mindig fölszállhat ez az ima a föld népeinek ajkairól és nyerhet vigasztaló választ a sirónak, erőt a kísértetben levőnek, diadalmas reményt azoknak, kik a halál völgyének árnyékait látják gyülekezni szemeik körül. Ez az ima teljes mély filozófiával, tökéletes költészettel és tiszta vallással, ma és mindörökké. De ne feledjük soha, hogy Ő, a végtelen kinyomozhatatlan, az örökkévaló, mindent körülfogó hatalom, mélyebb a mi filozófiánknál, fenségebb a mi költészetünknel és sokkalta fényesebb a mi vallásos érzetünk halvány világánál. Nekünk Ő édes, áldott atyánk; az a szó legmagasabb, legigazabb értelmében; de ezentul aztán, — a mint megszorult philosophusok (okosabbak némely elbizakodott theologusoknál) mindig és mindig vallják — az emberi gondolat által átgondolhatatlan, az emberi észszel megismerhetetlen is, annyira a mennyire Ő minket illet, felfedve, de eltakarva előlünk és minden véges értelem elől az Ő kimondhatatlan valóságának ki nem kútatott mélységeibe.

Mindez azonban ne nyugtalanítson. A mire az embernek itt szüksége van, az a szellemi biztosíték az élő szerető Istenről. Ez a biztosíték nem a mi észtehetségünket meghaladó okoskodásokon nyugszik, hanem az Istennek lelkünkkel való tényleges közösségén, életünk azon pozitív és személyes tapasztalatán, hogy imáinkra választ, erőt és vigaszt nyerünk, hogy az Isten előtt kitért szivbe béke, égi kegy ömlik s a szentlélekkel való társalkodásunk meg van engedve.

A szellemi biztosítékot nem hallomásból, nem finom okoskodásokból, nem is a világ összes hitformáiból nyerjük, hanem csupán a szellem kifejezhetetlen, kétségbevonhatatlan demonstratioiból. Voltak gyöngé emberek és Istent keresve megerősödtek. Voltak megfélemedettek és Istent keresve bátorságot nyertek. Voltak tört szíviük és Istent keresve épszíviüknek, éplelküeknek érezték magokat. Voltak elhagyatottak és Istent keresve társakra és szeretetre leltek, nemesebb szeretetre mint a nőké. Voltak reszketeg félénkek és Istent keresve diadalmas martyrokká lettek. Ezek és ilyenek, és csupán ilyenek vannak vagy lehetnek birtokában annak a szellemi biztosítéknak, mely az igaz, semmi köze a háromságokhoz vagy az üdvözítés megállapított formaságaihoz; az nem bibelődik anyagi sacramentumokkal vagy az Istennek törvényesen védett kiadási joggal nyomtatott szavaival. De igen köze van a minden időn át maradó, minden helyet körülölelő szentlélekhez, melyet az emberek elméjébe és lelkiismeretébe viszen; a szentlélekhez, mely a hozzá folya-

modók lelkére öntött gyöngéd szeretete, a tépett és tört szivűekkel való nyájas bánásmódja s ön magának világos képe által, melyet a derék férfiak, szerető anyák és jámbor gyermekek arczára rajzol, — a mi gondolatunkban egy tökéletes bölcsességű, határtalan jóságú Atyához teszi magát hasonlatossá. Ez a szellemi biztosíték öntudatosan ily atya kezébe helyez minket, bizonyosokká tesz az erkölcsi jóság szentségéről és biztosokká annak végleges győzelméről, Isten zászlója alatt, a sötétségnek mindazok felett, melyek önző czélokért vagy bűnért harcolnak.

Avagy talán authorizált és hivatalos hitvallást akartok nekem ajánlani e szellemi biztosíték helyébe? Avagy talán azt fogjátok mondani, hogy elbizakodott vagyok a miért vallásos hitemet inkább építem bennem levő Istenre, mint a körülöttem levő emberre? Nem fogtok-e a hajdani egyház conciliumaiba küldeni, hogy megtanuljam azt, miszerént e felkiáltásra: „Istenem, légy irgalmas nekem bűnösnek“, az égből válasz hangzik? Nem fogtok-e a presbyterek és a papok consensusára hivatkozni, hogy beh bizonyítsátok nekem, miszerént van körülöttem és bennem egy nálam nagyobb és nemesebb szellem, egy örökkévaló lény, a ki az én házamnak áldásteljes árnyéka, az én örökkétartó menedékemnek kösziklája? *Ez* az az egyedüli theologia, a melyre szükségem van; ennél többet nem kívánok, kevesebbet nem akarok. *Ezt* az egyházak évszázad consensusa nekem meg nem adja, mert azok mindenikéből czivakodó és összhangtalan hangok jutnak fülembe. De fellelem *ezt* én az én csendes szobám néma közlekedésében, habár az egész kereszténység harcban is álljon egymással, mint Isten mondta volt a hajdani zsoltárirónak: „Légy nyugodt és tudd meg, hogy én az Isten vagyok.“ *Ezt* sutogja az éji csillag, habár a theologiai villongás az egyházak léletszerveit marczangolja is, és az atheisták e vizsályt nézik és kaczagják. Ez a kék tengeres, szürke sziklás, zöld erdős földnek néma éneke, a mint vándor utazásában a csillagos világtéren keresztül evez, jóllehet az ő lakóinak zsvivájából a czivakodás hangjai hangzanak fülünkbe és a theologiai harc csattogása és dörgése viszhangzik a megzavart légen át.

Angolból: **Dr. BARTHA GYULA.**